

Μακεδονικά

Τόμ. 22, Αρ. 1 (1982)

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκoγχοι
χριστιανικοί ναοί

Γ. Γούναρης

doi: [10.12681/makedonika.542](https://doi.org/10.12681/makedonika.542)

Copyright © 2014, Γ. Γούναρης

Άδεια χρήσης [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

Βιβλιογραφική αναφορά:

Γούναρης Γ. (1982). Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οι δίκoγχοι χριστιανικοί ναοί. *Μακεδονικά*, 22(1), 514–522.
<https://doi.org/10.12681/makedonika.542>

γαγικό εμπόριο, την αγροτική οικονομία, την οικονομική πολιτική των Ἑλλήνων καὶ τῶν Ῥωμαίων στὴ Θράκη, τὴν οικονομική λειτουργία τῶν ἐλληνικῶν ἀποικίων τῆς Θράκης, τὴ δημοσιονομική πολιτική τῶν Θρακῶν βασιλείων, τὴν κοινωνική δομὴ τῆς Θράκης, τὴν κοινωνική καὶ νομική θέση τῶν Θρακῶν ποὺ ζοῦσαν μέσα στὶς ἐλληνικὲς ἀποικίες, τὴν κοινωνική πολιτική τῶν Ἑλλήνων ἀποίκων καὶ τῶν Ῥωμαίων καὶ τὶς κοινωνικὲς σχέσεις τῶν διαφόρων ἔθνικων ὁμάδων τῆς Θράκης.

Πολύτιμη ἀκόμα στοιχεῖα προσφέρει ἡ διατριβὴ στὴν ἱστορία τῶν ἀρχαίων λατρειῶν, στὴν ἱστορία τῆς τέχνης, καθὼς καὶ στὸν τομέα τῆς γλωσσολογίας (εἰδικότερα τῆς ἀνθρωπωνυμολογίας καὶ τοπωνυμολογίας). Κυρίως ὁμως ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ σπουδαία συμβολὴ στὴν ἐπιγραφικὴ ἔρευνα τῆς Θράκης. Κατ' ἀρχὰς δίνει ὅλη τὴ σχετικὴ ἐπιγραφικὴ βιβλιογραφία, ποὺ εἶναι πολυτιμότερη γιὰ τὶς μελλοντικὲς ἔρευνες, λόγω τῆς ἔλλειψης ἐνὸς corpus ὅλων τῶν ἐπιγραφῶν τῆς Θράκης μὲ τὴ γεωγραφικὴ ἔκταση ποὺ εἶχε κατὰ τὴν ἀρχαιότητα. Ἐπειτα ἡ διατριβὴ προσφέρει τὰ ἀπαραίτητα στοιχεῖα γιὰ τὸ σχολιασμὸ καὶ τὴ βαθύτερη κατανόηση τοῦ καινοῦργου ἐπιγραφικοῦ ὕλικου ποὺ θὰ δημοσιευτεῖ μελλοντικὰ ἀπὸ τοὺς ἐρευνητές.

Γενικὰ ἡ διατριβὴ ἀποτελεῖ πολύτιμη συμβολὴ στὴν ἔρευνα τῆς ἀρχαίας ἐλληνικῆς ἱστορίας, ἰδιαίτερα ὁμως τῆς ρωμαϊκῆς, ἐφόσον τὸ περισσότερο ὕλικό (κυρίως ἐπιγραφικό καὶ νομισματικό) ποὺ χρησιμοποιεῖται ἀνήκει στὴ ρωμαϊκὴ ἐποχὴ καὶ συγκεκριμένα στὸς ἀτοκρατορικοὺς χρόνους. Ἔτσι στὴν οὐσία ἡ διατριβὴ διαφωτίζει τὴν πολιτικὴ καὶ κυρίως τὴν πολιτιστικὴ ἱστορία τριῶν ρωμαϊκῶν ἐπαρχιῶν: τῆς Θράκης, τῆς Κάτω Μοισίας καὶ τῆς Μακεδονίας (τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματός της). Γιατὶ στὸ ἔδαφος τῶν ρωμαϊκῶν αὐτῶν ἐπαρχιῶν ἐκτείνονταν, ὅπως εἶναι γνωστὸ, τὰ ὄρια τῆς ἀρχαίας Θράκης. Ἀπὸ αὐτὴ τὴν ἄποψη, προσφέρει ἡ διατριβὴ πολλὰ νέα στοιχεία ποὺ ἀφοροῦν γενικότερα προβλήματα τῆς ρωμαϊκῆς ἱστορίας, ὅπως εἶναι ὁ ρωμαϊκὸς ἀποικισμὸς, ἡ ἀμυντικὴ, οἰκονομικὴ καὶ ἐπαρχιακὴ πολιτικὴ τῆς Ρώμης, ἡ διάδοσις τοῦ ρωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τῆς λατινικῆς γλώσσας στὶς ἐπαρχίες τοῦ ρωμαϊκοῦ κράτους, οἱ σχέσεις τῶν Ῥωμαίων μὲ τοὺς ντόπιους κατοίκους τῶν ἐπαρχιῶν κ.ἄ.

Δ. ΚΑΝΑΣΤΟΥΛΗΣ

Γεωργίου Δημητροκάλλη, Οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ ναοί, Ἀθήναι 1976, 80, σσ. 554, πίν. 635 ἐντὸς κειμένου, μὲ γαλλικὴ περίληψη σσ. 543-547 (ἐκδ. ΓΡΗΓΟΡΗ).

Ἅ ὁ συγγρ. τοῦ καλαισθητοῦ καὶ ὀγκώδους αὐτοῦ τόμου δὲν εἶναι ἀγνωστος στὸ ἐλληνικὸ καὶ διεθνὲς ἐπιστημονικὸ κοινόν. Ἦδη πρὶν ἀπὸ τὴν ἐργασία ποὺ θὰ προσπαθίσουμε νὰ παρουσιάσουμε στὴ συνέχεια καὶ ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν ἰστορικὴν τὴν διατριβὴν, ἔχει γράψει πολυάριθμους μικρὰς καὶ μεγάλας μελέτες καθὼς καὶ βιβλιοκρισίες, νεκρολογίες κ.ἄ., καθὼς καὶ ἄλλα τρία ἄρθρα καὶ ἓνα βιβλίον σὲ συνεργασία μὲ τὸν καθηγ. Ν. Μουτσόπουλο.

Τὸ παρὸν βιβλίον, ποὺ ἀντικείμενό του εἶναι οἱ δικογχοὶ χριστιανικοὶ ναοί, χωρίζεται σὲ ἑπτὰ κεφάλαια. Μετὰ ἀπὸ ἓνα μικρὸ σχετικὰ Πρόλογον, τὸ Μέρος I (σσ. 3-11) εἰσάγει τὸν ἀναγνώστη στὴν προβληματικὴ τοῦ ἔργου. Δίνει τὸν ὀρισμὸ τῶν δικογχῶν ναῶν καὶ τοὺς διαχωρίζει ἀπὸ τοὺς δίκλιτους: δικογχοὶ εἶναι γενικὰ οἱ μονόχωροι (μονόκλιτοι) ναοὶ ποὺ ἔχουν δύο ἀνεξάρτητους χώρους ἱεροῦ ἢ καὶ δύο ἄψιδες. Πρᾶγμα δὲ κατὰ τὸ συγγρ. νὰ διακρίνονται ἀπὸ τοὺς δίκλιτους ναοὺς καθὼς καὶ ἀπὸ τὶς παλαιοχριστιανικὲς βασιλικὰς μὲ δύο ἀντικρυστὲς κόγχες. Τὶς βασιλικὰς αὐτὰς ποὺ βρίσκονται κυρίως στὴ Βόρεια

‘Αφρική, Ίβηρική Χερσόνησο, Ίταλία, Λυβία και Αίγυπτο αλλά και στην περιοχή της Ρηνανίας ο συγγρ. τους ονομάζει, πολύ όρθά, άμφικόγχους (και όχι δίκωχους). ‘Ο όρος άποδίνει πολύ καλά τους γαλλικούς absides en regard l’une de l’autre, basiliques à deux sanctuaires opposées και basiliques à contre-abside circulaire και τους άνάλογους Ιταλικούς cotroabsidato και chiese ad absidi contrapposte και τους Ισπανικούς cotroabsis και absides contrapuestas.

‘Ο όρος δίκωχος, κατά το συγγρ., χρησιμοποιήθηκε ήδη από το 1909 από τον Γ. Λαμπάκη και το 1930 από τον Ι. Μηλιόπουλο. Παρόλο που δεν είναι τόσο πετυχημένος έχει καθιερωθεί και χρησιμοποιείται από τους περισσότερους νεότερους Έλληνες έρευνητές, ενώ οι περιφραστικοί όροι «δίδυμος άψις», «δίδυμοι κόγχαι Ιερού», που χρησιμοποίησε ο Ν. Δρανδάκης και «ναοί μετά δύο κογχών Ιερού», που χρησιμοποίησε ο Α. ‘Ορλάνδος δεν έπικράτησαν γιατί είναι δύσχρηστοι. ‘Ο συγγρ. στην άνάπτυξη του θέματός του άκολουθεί τον όρο «δίκωχος» «τόσο επειδή είναι παλαιότερος, όσο και γιατί τον θεωρεί πιά όριστικά καθιερωμένο».

‘Ανάλογα με τη διαμόρφωση του Ιερού οί δίκωχοι ναοί διακρίνονται κατά το συγγρ. σε τρεις κατηγορίες:

α) ναοί που έχουν δύο πλήρη Ιερά. ‘Ο άριθμός τους είναι πολύ μικρός και βρίσκονται κυρίως στην ‘Αρμενία. Μερικοί άπ’ αυτούς έχουν προέλθει από μετασκευή δικλίτων, ενώ άλλοι είναι δικλίτοι μικρού μήκους με έναίιο νάρθηκα.

β) οί ναοί της κατηγορίας αυτής έχουν ένα Ιερό με δύο κόγχες ίδιου περίπου ύψους και πλάτους, που είναι συμμετρικά τοποθετημένες ως προς τον κατά μήκος άξονα του ναού. Τους ναούς που έχουν μόνον δύο ίσοϋψείς και ίσοπλατείς κόγχες, αλλά ή μία βρίσκεται στον άξονα του ναού ο συγγρ. τους ονομάζει ψευδοδίκωχους. Συναντώνται κυρίως στη μεταβυζαντινή άρχιτεκτονική του σημερινού έλληνικού χώρου (π.χ. τά παρεκκλήσια κοντά στη λητή των καθολικών των μονών Κουτλουμουσίου, Γρηγορίου και ‘Εσφιγμένου). Τήν κατηγορία αυτή ύποδιαίρει σε τρεις παραλλαγές: στη Β1 κατατάσσει τους ναούς που οί δύο τους κόγχες, συνήθως ήμικυκλικές, προβάλλουν ελεύθερες στην κάτωψη. Στην παραλλαγή αυτή άνήκουν οί περισσότεροι γνωστοί δίκωχοι. Στη Β2 κατατάσσει τους ναούς που οί κόγχες τους εγγράφονται σε μία μεγαλύτερη ήμικυκλική άψίδα, έτσι που ο ναός έξωτερικά φαίνεται ως μονόκογχος. Στην παραλλαγή άνήκουν πολύ λίγα γνωστά παραδείγματα. Τέλος στη Β3 παραλλαγή οί δύο κόγχες εγγράφονται στο πάχος του άνατολικού τοίχου. Πολλά άναμνηια της παραλλαγής αυτής βρίσκονται στις Κυκλάδες, και χρονολογούνται στη μεταβυζαντινή εποχή, και άλλα στην ‘Αρμενία.

γ) Στην τρίτη κατηγορία ο συγγρ. εντάσσει όλους τους άλλους ναούς που ο καθένας τους είναι ένα πραγματικό unicomp και δεν έχουν καμία μορφολογική σχέση μεταξύ τους.

Στατιστικά οί 118 ναοί που μελετά ή συγγρ. άνήκουν το 6% στην Α’ κατηγορία, το 47% στη Β1, το 9% στη Β2 και το 22% στη Β3. Στη Γ’ άνήκει το 4%, ενώ ένα ποσοστό 12% δεν είναι δυνατό νά χαρακτηριστεί.

Σύμφωνα με τη γνώμη του συγγρ. ένα μεγάλο μέρος των δίκόγχων ναών είναι άγνωστο ή έλάχιστα γνωστό στο έλληνικό και διεθνές έπιστημονικό κοινό. Δεκατρείς ναοί στη Νάξο, Τήνο, Κόθνο, Σίφνο και ‘Ικαρία έπισημάνθηκαν από το συγγρ., ενώ άλλοι πέντε ναοί (Μ. ‘Ασία, Θήρα, Φοκίδα) χαρακτηρίστηκαν από τον ίδιο ως δίκωχοι. ‘Επίσης γιά πρώτη φορά δημοσιεύονται στοιχεία γιά δέκα δίκωχους ναούς της Δωδεκανήσου.

‘Όσον άφορά το Μέρος Ι του βιβλίου, που παρουσιάσαμε, θά είχαμε νά παρατηρήσουμε πώς θά ήταν πιά πλήρες, κατά τη γνώμη μας, άν στίς αντίστοιχες κατηγορίες ναών άναφέρονταν και μερικά άπό τά σχετικά παραδείγματα με παραποιμές στο corpus, που άκολουθεί, και άν δινόταν ένας όλοκληρωμένος στατιστικός πίνακας.

Τό Μέρος ΙΙ (σσ. 15-315) άποτελεί τό corpus. ‘Ο συγγρ. καθόρισε νά συγκεντρώσει,

ύστερα από έρευνες δέκα ετών, τó ύλικό 118 μνημείων τού σπάνιου αúτου τύπου, πού προέρχονται από τó γεωγραφικό χώρο πού όρίζεται από τή Μ. Άσία μέχρι τή Γαλλία και τή Γερμανία. Πολλές φορές αναγκάστηκε νά χρησιμοποιήσει βιβλιογραφία σέ μη διεθνείς γλώσσες. Τά μνημεία μελετώνται κατά γεωγραφικές περιοχές. Τούτο είναι μόν σωστό, άλλα ίσως θά ήταν προτιμότερο και όρθότερο νά ταξινομηθούν κατά τύπους, γεγονός πού θά διευκόλυνε τίς συγκρίσεις και τήν εξαγωγή συμπερασμάτων. Έξετάζονται με τή σειρά τά μνημεία τής Μ. Άσίας, Άρμενίας, Ρωσίας, νησιωτικής και ήπειρωτικής Έλλάδας, Βουλγαρίας, Γιουγκοσλαβίας, Ίταλίας, Γαλλίας, Έλβετίας, Γερμανίας και Αυστρίας και δίνεται περιληπτική άλλα άκριβής περιγραφή τεκμηριωμένη με σχέδια και πλούσιο φωτογραφικό ύλικό. Όταν πρόκειται γιά μνημεία άδημοσίεστα τότε οι περιγραφές είναι πιό αναλυτικές και τά σχέδια και οι φωτογραφίες περισσότερες.

Τό Μέρος ΙΙΙ (σσ. 321-368), πού αποτελείται από έξι κεφάλαια, είναι άφιερωμένο στά γενικά και ειδικά χαρακτηριστικά των δικόγγων ναών. Πριν από τó μέρος αúτό προτάσσεται χάρτης, όπου σημειώνονται οι περιοχές στίς όποιες βρίσκονται οι δίκωγοι ναοί. Στο Ι κεφ. γίνεται λόγος γιά τή γεωγραφική εξάπλωση των δικόγγων ναών. Όλοι οι ναοί αúτοι βρίσκονται σ' ένα χώρο πού κατά τó συγγρ. σχηματίζει ένα τόξο, πού τó ένα του πόδι βρίσκεται στην Άρμενία και τó άλλο στην Άπουλία. «Άπό δό τó τόξο μας κατά ένα τρόπο διχάζεται: από τή μιá ακολουθεί τήν Άδριατική και καταλήγει στή Λομβαρδία, τή λομβαρδική Έλβετία, γιά νά καταλήξει στή Λίμνη τής Κωνσταντίας και τó αυστριακό Schwaz. Άπ' τήν άλλη τó τόξο περιλαμβάνει τά νησιά τού Τυρρηνικού, τίς άκτές τής Lunigiana, καθώς και τίς άκτές τής ΝΑ Γαλλίας».

Στή συνέχεια ó συγγρ. σημειώνει πός ή ύπαρξη παραδειγμάτων από τήν Άρμενία μέχρι τήν Άπουλία είναι πολú φυσική άφου, όπως έχει σημειωθεί και από άλλους έρευνητές (Σωτηρίου, Ξυγγόπ.) λο, Βοκοτόπουλο), οι περιοχές βρίσκονται στό γεωγραφικό χώρο τής λεγόμενης «Σχολής τής Άνατολής» τής παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Σχετικά δέ με τούς ναούς πού βρίσκονται στίς «μασχάλες» τής Ιταλικής χερσονήσου, καθώς και σέ περιοχές πού γειτονεύουν με τή βόρεια Άδριατική συμπληρώνει πός ή παρουσία τους όφείλεται στό ότι ήταν και είναι λιμάνια άπ' όπου ή Εδρώπη έπικοινωνούσε με τά ανατολικά παράλια τής Μεσογείου και τούς άγιους Τόπους.

Ή άπουσία δικόγγων ναών από τή Σικελία άποδίδεται από τó συγγρ. στό γεγονός ότι τó νησί δέν δεχόταν εύκολα ανατολικές επιδράσεις. Θά μπορούσαμε όμως νά συμπληρώσουμε, όπως γράφει και ó R. Carraja (στή βιβλιοκρισία του γιά τούς δικόγγους, R.A.C, 3-4, 1979, 377-390), πός ή θέση τού νησιού στό κέντρο τής Μεσογείου τού έδινε τή δυνατότητα νά δέχεται και άλλες επιδράσεις ίδίως άραβικές.

Σχετικά δέ με τούς δίκωγους πού βρίσκονται σέ περιοχές τής Δύσης, πάντοτε, όπως λέγει ó συγγρ., οι περιοχές αúτες είχαν σπενές έμπορικές σχέσεις με τήν Άνατολή και εκτός από τó δίκωγο σχέδιο τού ναού τους ύπάρχουν πάντα στόν ευρύτερο γεωγραφικό τους χώρο πολλές ανατολικές επιδράσεις.

Στό ΙΙ κεφ. εξετάζεται ή θέση όπου χτίστηκαν οι δίκωγοι ναοί. Πριν από τó κεφ. παρεμβάλλεται ένας πίνακας, όπου ένδεικτικά σημειώνονται οι θέσεις των 115 από τούς 118 ναούς τού corpus. Σέ ύποσημείωση ó συγγρ. (σ. 325) δικαιολογεί γιati δέν περιλαμβάνει τούς ναούς τού Ala Kilise τής Κιλικίας, τού Saint Gall και τής Santa Maria del Castello στό Mesocco τής Έλβετίας. Σωστότερο θά ήταν, νομίζω, νά μη περιλαμβάνονταν και στό corpus. Θά μπορούσε ó συγγρ. νά άνασκευάσει τίς άπόψεις παλιότερων έρευνητών σέ ύποσημείωση και έτσι θά απέφυγε τήν άδικη γι' αúτον κριτική τού Urs Peschlow, ó όποιος, μη καταλαβαίνοντας προφανώς τó κείμενο τού Γ. Δημητροκάλλη, τού καταλογίζει ότι περιλαμβάνει τó ναό τού Saint Gall ως μοναδικό άντιπρόσωπο όλων των εκκλησιών με δύο κόγχες (άντικρυστές) από τήν παλαιοχριστιανική έποχή μέχρι τó Δυτικό Μεσαίωνα και

τὴν ἐποχὴ μετὰ ἀπ' αὐτὸν (βλ. BZ. 74, 1981, 356). Στὴν πραγματικότητα ὁ συγγρ. ἀναφέρει ὅτι ὁ ναὸς τοῦ 9ου αἰ. ἀποτελεῖ τυπικὸ παράδειγμα τῆς ἀρχιτεκτονικῆς τοῦ Καρόλου τοῦ Μεγάλου». Τὸ σφάλμα του εἶναι πού δὲν παραθέτει κάτωση τοῦ ἀρχικοῦ μνημείου.

Ἄπὸ τὸν πίνακα μὲ τις θέσεις τῶν δικόγχων ναῶν ἀβίαστα βγαίνει τὸ συμπέρασμα, πῶς 66 ναοί (57%) εἶναι χρισμένοι σὲ νησιά, 17 ναοί (15%) σὲ ἀκτές ἢ κοντὰ σὲ ἀκτές, 5 ναοί (4%) σὲ νησιά λιμνῶν ἢ ποταμῶν, 11 ναοί (10%) σὲ περιοχὲς παρόχθιες καὶ 16 ναοί (14%) στὴν ἐνδοχώρα.

Συνεχίζοντας ὁ συγγρ. παρατηρεῖ πῶς ἀπὸ τοὺς 70 δικόγχους ναοὺς τοῦ ἑλληνικοῦ χρόνου, ἐνῆνα εἶναι ἀφιερωμένοι στὸν ἅγιο Νικόλαο καὶ τέσσερις στὴν ἅγ. Παρασκευή, πού στὴν Ἄμοργό τῶν Κυκλάδων θεωρεῖται προστάτιδα τῶν θαλασσινῶν. Στὸν ἅγ. Γεώργιο, πού θεωρεῖται καὶ αὐτὸς προστάτης τῶν θαλασσινῶν εἶναι ἀφιερωμένοι ὀκτὼ δικόγχοι, ἐνῶ συνδέονται μὲ τὴ ζωὴ τῶν ναυτικῶν οἱ ἅγ. Σάββας καὶ ἅγ. Βαρβάρα, γιὰτι γιορτάζουν τὴν ἀμέσως ἐπόμενες ἡμέρες ἀπὸ τὴ γιορτὴ τοῦ ἅγ. Νικολάου, στοὺς ὁποίους εἶναι ἀφιερωμένοι ναοί στὴν Κόθνο καὶ Σέριφο. Ἡ σχέση τῶν δικόγχων ναῶν μὲ τὸ ὕψος στοιχεῖο δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι τυχαία. Ἐνα μέρος ἀπὸ τοὺς ναοὺς αὐτοὺς ἔχουν σχέση μὲ τοὺς νεκροὺς, καὶ τότε τὸ νερὸ ἔχει μεγάλη σημασία γιὰ τρεῖς λόγους: πρῶτα γιὰ νὰ ξεδιψοῦν οἱ νεκροί, δεύτερο γιὰ νὰ ἐμποδιστοῦν οἱ ψυχές τους νὰ ξαναυρῆσουν ἀνάμεσα στοὺς ζωντανούς καὶ τρίτο γιὰτι οἱ λαοὶ οἱ θαλασσινοὶ δύσκολα βάζουν τὸν παράδεισο μακριὰ ἀπὸ τὴ θάλασσα.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἀναφέρεται στὶς πεποιθήσεις τῶν ἀρχαίων Αἰγυπτίων, τῶν Σλάβων, Γερμανῶν καὶ Κελτῶν σχετικὰ μὲ τοὺς παράδεισους-νησιά. Ἀκολουθεῖ μιὰ ἐκτενὴς ἀναφορὰ στὴ νεοελληνικὴ λαϊκὴ ποίηση, ὅπου διαπιστώνεται πῶς σὲ πολλὲς περιπτώσεις ὑπάρχει συσχέτιση ἀνάμεσα στὸ νερὸ καὶ τὸ θάνατο. Εἶναι γνωστὴ ἡ ἀγάπη τοῦ συγγρ. γιὰ τὸ λαϊκὸ πολιτισμὸ, ὁμῶς νομίζουμε πῶς ἡ ἐργασία θὰ κέρδιζε σὲ πικρότητα ἂν ἔλειπαν τὰ ἀποσπάσματα κυρίως ἀπὸ δημοτικὰ τραγούδια πού παραθέτει, καθὼς καὶ τὰ αὐτοῦσια χωρία ἀπὸ παλιότερους ἐρευνητές.

Ἡ προσοχὴ τοῦ συγγρ. στρέφεται στὴ συνέχεια στὴν ἐρευνα τῆς θέσης τῶν νεκροταφείων. Ὑπάρχουν παραδείγματα νεκροταφείων ἀπὸ τὴν προϊστορικὴ καὶ ἀρχαία ἐποχὴ πού βρίσκονται κοντὰ στὴ θάλασσα, τὸ ἴδιο δὲ οὐμβαίνει καὶ κατὰ τὴ μεσαιωνικὴ καὶ νεώτερη ἐποχὴ. Πολὴ χαρακτηριστικὴ εἶναι ἐπίσης ἡ τοπογραφικὴ σχέση «οἰκισμὸς-ρέμμα-νεκροταφεῖο», καθὼς καὶ ἡ ὑπαρξὴ μικρῶν νησιῶν-νεκροταφείων. Ὅλα τὰ παραπάνω τὰ συνδέει, πολὺ σωστά, ὁ συγγρ. μὲ τὶς δοξασίες γιὰ τὴ δίψα τῶν νεκρῶν καὶ τὸ corpus προκύπτει πῶς 14 ναοὶ εἶχαν ἰδρυθεῖ ὡς νεκροταφειακοί, 10 εἶχαν χρησιμοποιηθεῖ γιὰ μεμονωμένους ταφές, 8 ἦταν ναοὶ μιᾶς ταφῆς ἢ οἰκογενειακοῦ τάφου, 4 ναοὶ εἶχαν ἰδρυθεῖ ἢ χρησιμοποιοῦντο γιὰ ὀστεοφυλάκια ἢ κοντὰ τοὺς εἶχαν ἰδρυθεῖ ὀστεοφυλάκια, 7 ναοὶ θεωροῦνται ἀπὸ ἐπιγραφεῖς ἢ ἄλλα εἰκονογραφικὰ στοιχεῖα νεκρικοὶ καὶ τέλος τρεῖς ναοὶ θεωροῦνται νεκρικοὶ εἴτε λόγῳ τοῦ χώρου ὅπου ἰδρῆθηκαν, εἴτε λόγῳ τῶν διαστάσεών τους. Σαρρατζεῖ λοιπὸν ἀπὸ τοὺς 115 γνωστοὺς δικόγχους ναοὺς, δηλ. ἓνα ποσοστὸ 40%, εἶχαν χαρακτῆρα νεκρικό, ταφικό ἢ νεκρολατρικό. Τὸ ποσοστὸ αὐτὸ θὰ μπορούσε νὰ ἀνεβεῖ ἂν μερικοὶ ναοὶ ἦταν καλύτερα δημοσιευμένοι κι ἂν εἶχαμε συμπληρωματικὰ στοι-

χεία που διέφυγαν την προσοχή των μελετητών τους. Συνεχίζοντας εξετάζει τις ονομασίες των δικόγων ναών και παρατηρεί πώς μερικοί απ' αυτούς είναι αφιερωμένοι σε άγιους είτε καθαρά ψυχοπομπούς (όπως π.χ. ο άρχάγγελος Μιχαήλ και ο άγ. Μερκούριος) είτε σε άγιους που σε μερικά μέρη θεωρούνται ψυχοπομποί (όπως π.χ. ο άγ. Νικόλαος στη Σύμη). Υπάρχουν επίσης δικογοί ναοί αφιερωμένοι στην άγ. Παρασκευή ή οποία ταυτίστηκε με την ημέρα Παρασκευή, που σε μερικά μοναστήρια είναι αφιερωμένη στη μνήμη των νεκρών. Τέλος δικογοί ναοί είναι αφιερωμένοι στον άγ. 'Αθανάσιο, το όνομα του οποίου θυμίζει την άθανασία της ψυχής, καθώς και στην Κοίμηση της Θεοτόκου, όνομα-σία κατάλληλη για κοιμητηριακούς ναούς, ενώ άλλοι θεωρούνται νεκροταφειακοί από τη διακόσμηση που έχουν και ιδίως την παράσταση του Τριμόρφου της Δεήσεως στην κόγ-χη.

Στό μικρό σχετικά κεφάλ. IV ασχολείται με τους τύπους των ναών που έχουν δικογοχα ιερά. Έτσι συμπερασματικά κάπως αναφέρει, ότι το δικογοχο σχήμα συνδυάστηκε εκτός από τους μονόχωρους (μονόκλιτους) και με ναούς άλλων τύπων, όπως με τρουλαίες βασιλικές, με βασιλικές με συνεπτυγμένο τρούλο, με σταυρικές βασιλικές, με ναούς σχήματος ελευθέρου σταυρού, με μονόκλιτους σταυροειδείς ναούς, καθώς και με κυκλικούς. Σε μερικές περιπτώσεις τα παραδείγματα των ναών είναι μοναδικά, (Yusuf Κοs Καπαδοκίας, 'Αγ. Γεώργιος Λευκός Καρπάθου κ.ά), ενώ όσων αφορά τα βαπτιστήρια τέσσερα από αυτά που αναφέρονται στο corpus είναι βρομικοί χώροι, ένα είναι κυκλικό και ένα πλυγωνικό. Ίσως, γράφει ο συγγρ., κανένα βαπτιστήριο να μην ύπηρξε έξ ύπαρχης δικογοχο αλλά να απέκτησε τις κόγχες του όταν έπαψε πια να χρησιμοποιείται ως βαπτιστήριο. Θά πρέπει ίσως να αναφερθούν και οι τέσσερις δικογοχες βασιλικές με τρούλο, στις όποιες ο τρούλος καλύπτειλόκληρο το τετράγωνο στην κάτωψη ναό. Τους ναούς αυτούς, που όλοι τους βρίσκονται στα έλληνικά νησιά, ό Α. 'Ορλάνδος τους όνόμασε «μασσωλειοειδους» τύπου και ή Κ. Φατούρου «τύπου μασσωλείου».

Τό κεφ. τελειώνει με την παρατήρηση του συγγρ. πώς ποσοστό 27% από τους δικογοχους ναούς της 'Ανατολής είναι έξ όλοκλήρου ή έν μέρος ύπόσκαφοι. Τό γεγονός άποδίνεται από τό συγγρ. ότι πολλοί δικογοί ναοί είναι νεκρικοί.

Στό V κεφ. γίνεται λόγος για τις διαστάσεις των δικόγων, που πάντοτε είναι μικρότεροι από τους άλλους με μία κόγχη που βρίσκονται στην ίδια περιοχή. Τουτο άποδίνεται στο ότι μεγάλος άριθμός δικόγων ήταν οικογενειακοί νεκρικοί. 'Αρκετά καταποιστικός είναι ό πίνακας με τά έμβραδα των δικόγων που προηγείται του κεφαλαίου.

Στό VI κεφ. γίνεται λόγος για τις περιόδους της έξαρσης και ύφησης των δικόγων ναών. 'Ο τύπος εμφανίζεται σχεδόν ταυτόχρονα στην 'Ανατολή και τη Δύση (με κάποιο προάδισμα της Μ. 'Ασίας) κατά την παλαιοχριστιανική εποχή. Δέν έχουμε μνημεία κατά τους Ζ' και Η' αιώνες. Έξαρση των δικόγων παρατηρείται κατά τους Θ'-ΙΓ' αιώνες. Μετά τό ΙΓ'-ΙΔ' αί. οι δικογοί παρακμάζουν και διατηρούνται μόνο σε νησιά του Αιγαίου και ιδίως των Κυκλάδων.

Στό Μέρος IV (σσ. 371-383) ό συγγρ. αναφέρεται στις θεωρίες γύρω από την καταγωγή των δικόγων ναών. Στό Ι' κεφ. αναφέρονται οι άπόψεις των ξένων αρχιτεκτόνων και αρχαιολόγων. 'Ο πρώτος που ένδιαφέρθηκε για την καταγωγή του δικόγου ναού ήταν ό Γάλλος Pr. Mérimée, που τό 1840 με άφορμή τό ναό της άγ. Χριστίνας της Κορσικής διατύπωσε την άποψη ότι οι δύο κόγχες παριστάνουν τους μαστούς της άγίας, που σύμφωνα με τό συναξάριο της άνάθρεψε με τό γάλα της δύο φίδια.

'Ο C. Enlart, τό 1899 και 1917, σημείωσε πώς τό δικογοχο σχήμα δυνατόν να όφείλεται είτε στη «συλλειτουργία δύο δογμάτων είτε στην επιθυμία να τιμηθούν δύο ταυτοχρόνως άγιοι. Τη δεύτερη από αυτές τις άπόψεις είχε ήδη τό 1908 διατυπώσει ό Αγύ.

‘O G. de Angelis d’Ossat τὸ 1942 δέχεται, ὅτι ὁ τύπος προέρχεται ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ καὶ οἱ δύο ἀψίδες ὀφείλονται στὸ ὅτι οἱ ναοὶ εἶναι ἀφιερωμένοι σὲ δύο ἁγίους. Συμπληρώνει δὲ πῶς οἱ λίγες ἰταλικὲς ἐκκλησίες αὐτοῦ τοῦ τύπου προέρχονται ἀπὸ πρότυπα βυζαντινοκρητικά.

Τὸ 1954 ὁ H. Nhalpakhchian, ἀγνοώντας τὴν παλιότερη βιβλιογραφία ἀλλὰ καὶ πολ-
λοὺς ἀπὸ τοὺς δίκωχους ναοὺς τῆς πατρίδας του, καταλήγει στὸ συμπέρασμα, πὼς οἱ δίκωχοι ναοὶ ἔχουν προέλευση ἄρμενική.

Τὸ 1961 ὁ Miraballa Roberti, ποὺ ἀγνοεῖ τοὺς δίκωχους τῆς Ἀνατολῆς καὶ μερικοὺς τῆς Δύσης, καταλήγει στὸ ἐντελῶς ἐσφαλμένο συμπέρασμα, πὼς «L’origine delle chiese a due absidi è ricercata in ambiente carolingio e non romanico».

Τὸ 1965 ὁ R. Tronfi μὲ εὐκαιρία τοὺς δίκωχους ναοὺς τῆς La Spezia καὶ Lunigiana ὑποθέτει πὼς ἡ μία ἀπὸ τὶς δύο ἀψίδες πρέπει νὰ ἐρμηνευθεῖ ὡς «μαρτύριον» γιὰ τὴ διαφύλαξη λειψάνων.

Τὸ 1968 ὁ Τούρκος βυζαντινολόγος Semavi Eyice μὲ εὐκαιρία τὴν ἐκ νέου μελέτη τοῦ δίκωχου ναοῦ τῆς Μονῆς τοῦ Goshavank τῆς Ἀρμενίας ἐπανέρχεται στὴν παλιὰ ἄποψη τοῦ J. W. Crowfoot καὶ γράφει πὼς οἱ δύο ἀψίδες συνδέονται μὲ τοὺς συναυτοκράτορες Βασίλειο Β’ καὶ Κωνσταντῖνο Η’ (ἀπὸ τυπογραφικὸ λάθος γράφεται Β’ ἀντὶ Η’).

Τέλος ἀναφέρεται καὶ ἡ παλιὰ ἄποψη τοῦ J. A. Brutails, ὁ ὁποῖος τὸ 1892 μὲ τὴν εὐκαιρία τῆς μελέτης τοῦ δίκωχου ναοῦ τοῦ Montbolo τῆς Γαλλίας, κάνει τὴν ἀπίθανη σκέψη, πὼς οἱ δύο ἀψίδες ὀφείλονται στὴν ἀδυναμία τῶν μαστορῶν νὰ κατασκευάσουν μὴ μεγάλη ἀψίδα. Τὴν ἄποψη αὐτὴ υἱοθέτησε τὸ 1929 ὁ R. De Lasteyrie.

Στὸ II κεφ. τοῦ IV Μέρους γίνεται λόγος γιὰ τὶς ἀπόψεις τῶν Ἑλλήνων ἀρχιτεκτόνων καὶ ἀρχαιολόγων. Πρῶτος ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ποὺ ἀσχολήθηκε μὲ τοὺς δίκωχους ναοὺς εἶναι ὁ ἀρχιτέκτονας Ἰ. Κουμανούδης, ποὺ τὸ 1959 διατύπωσε τὴν περίεργη θεωρία, πὼς οἱ δύο κόγχες ὀφείλονται μᾶλλον στὸ μικρὸ πλάτος τῶν ναῶν τὸ ὅποιο δὲν ἐπέτρεπε νὰ ἰδρυθεῖ καὶ τρίτη κόγχη. Παρόλο ποὺ ἡ ἄποψη αὐτὴ κρίθηκε δυσμενῶς ἀπὸ τὸν Π. Βοκοτόπουλο (1967-68) καὶ Δ. Βασιλειάδη (1960) ὁ Κουμανούδης τὸ 1968 ἐπανέρχεται στὴν παλιὰ του ἄποψη.

Ὁ Α. Ὁρλάνδος μὲ ἀφορμὴ τὸ ναὸ τῆς Φλουριάς Πάρου διατύπωσε τὴν ἄποψη, πὼς οἱ δύο κόγχες τοῦ ναοῦ ἐξυπηρετοῦσαν ὁμόστεγο λειτουργία καθολικῶν καὶ ὀρθοδόξων, πράγμα ἀναμφισβήτητο γιὰ τὸ ναὸ αὐτό.

Ὁ Δ. Βασιλειάδης, παρὰ τὴν ἑλλιπῆ βιβλιογραφικὴ ἐνημέρωση, τὴν ἀγνοία ἄρκετῶν μνημείων καὶ τὰ πολλὰ λάθη του, πλησίασε περισσότερο στὴ λύση τοῦ προβλήματος. Θεωρεῖ: α) τὴν προέλευση τοῦ τύπου τῆς ἐπιπεδόστεγης κυκλαδικῆς βασιλικῆς μὲ δύο κόγχες δυτικῆ, β) τὴν καταγωγὴ τοῦ μονόκλιτου τύπου μὲ δύο κόγχες ἀνατολικῆ, γιατί βρίσκεται στὴν Κύπρο παράδειγμα ποὺ ἀνήκει στὴν πρῶτοβυζαντινὴ περίοδο, γ) ἀπὸ τὴν Ἀνατολὴ (Ἄγιοι Τόποι) ἦσαν οἱ Σταυροφόροι τὸ δίκωχο θολοσκεπὴ ναὸ καὶ ὅτι ἀπὸ τὴ Δύση ἐπανάηλθε στὰ νησιά τοῦ Αἰγαίου γιὰ νὰ ἐξυπηρετηθεῖ τὶς ἀνάγκες συλλειτουργίας. Πάνω στὶς ἀπόψεις τοῦ Βασιλειάδη ὁ συγγρ. παρατηρεῖ: α) ὁ τύπος τῶν δίκωχων κυκλαδικῶν ναῶν δὲν ἔχει δυτικὴ προέλευση πράγμα ποὺ ἀποδεικνύεται ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς πρὸ τῆς φραγκοκρατίας ναοὺς τῆς Νάξου, β) παρόλο ποὺ ὑπάρχουν ναοὶ ὅπου γίνεται συλλειτουργία τὸ δίκωχο σχέδιο δὲν φαίνεται νὰ ὀφείλεται στὴ φραγκοκρατία, γ) στὴν Κύπρο ὁ τύπος ἀντιπροσωπεύεται ἀπὸ ἓνα μόνο ναὸ, τὸν Ἄγ. Γεώργιο Ἀφέντρικας Καρπασίας, δ) ἤδη πρὶν ἀπὸ τοὺς Σταυροφόρους ὁ τύπος εἶναι γνωστὸς στὴ Δύση, ὅπου ὑπάρχουν παραδείγματα ποὺ χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν παλαιοχριστιανικὴ ἐποχὴ.

Στὴ συνέχεια ὁ συγγρ. ἐκθέτει τὶς ἀπόψεις τοῦ Π. Βοκοτόπουλου, παρατηρώντας, πὼς ἔν καὶ ἀγνοεῖ μερικὰ παραδείγματα, πλησίασε περισσότερο τὴ λύση τοῦ προβλήματος.

Ἐσὸς τοῦ ἀντιπαρατρεῖ α) πῶς ὁ τύπος τοῦ μονώχωρου δίκωγου ναοῦ δὲν διαδόθηκε κατὰ τὴ μεσοβυζαντινὴ περίοδο, γιατί ὑπάρχουν παραδείγματα στὴν Ἀνατολὴ καὶ Δύση ποῦ χρονολογοῦνται μέχρι καὶ τὸν Ε' αἰ., β) ὅτι μόνο λίγοι σχετικά ναοὶ χρησιμοποιήθηκαν ἐπὶ ἐνετοκρατίας γιὰ συλλειτουργία τῶν δύο δογμάτων στὶς Κυκλάδες καὶ γ) δὲν εἶναι σωστὸ πῶς οἱ δίκλιτοι δίκωγοι ναοὶ «ἔχουν διάδοσιν» κατὰ τὴ μέση βυζαντινὴ περίοδο στὴν περιοχὴ τῆς ἀνατολικῆς σχολῆς». Ὑπάρχουν πολλοὶ δίκλιτοι ναοὶ τῆς Δύσης ποῦ χρονολογοῦνται στὴν παλαιοχριστιανικὴ περίοδο. Σὲ νεώτερη τὸν ἐργασίᾳ ὁ Π. Βοκοτόπουλος διορθώνει τὴ χρονολογία ἐμφάνισης τῶν δικόγων σημειώνοντας ὅτι χρονολογοῦνται ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τῶν Μακεδόνων.

Στὸ Μέρος V (σσ. 387-423), ποῦ ἀποτελεῖται ἀπὸ δύο κεφάλαια, ἀσχολεῖται ὁ συγγρ. μὲ τὴν ἀρχαία κληρονομία. Τὸ I κεφ., πλοῖσιο σὲ βιβλιογραφία, ἀποτελεῖ μιά γενικὴ ἐξέταση μὲ πολλὰ παραδείγματα τῶν διδύμων θεοτήτων τοῦ ἀρχαίου κόσμου, τῶν διδύμων βωμῶν καὶ τῶν δίκλιτων καὶ δικόγων ναῶν τῆς ἀρχαιότητας. Καταλήγει δὲ στὸ συμπέρασμα πῶς τὰ δίκλιτα ἐθνικὰ οἰκοδομήματα ὑπῆρξαν οἱ ἄμεσοι πρόγονοι τῶν δίκλιτων χριστιανικῶν θρησκευτικῶν κτηρίων ποῦ κάνουν τὴν ἐμφάνισή τους ἤδη ἀπὸ τὸν Ε' μ.Χ. αἰώνα. Ἡ ἀρχαιότητα γνώριζε τὰ δίκλιτα οἰκοδομήματα καὶ τὶς δικόγχεσ οἰκοδομὲς καὶ ἡ πείρα τῆς εἶναι πολὺτιμη γιὰ τὴ γένεση τῶν «διμαρτύρων» δικόγων ναῶν.

Στὸ μικρὸ II κεφ. ἐξετάζεται ἡ σχέση τῶν δικόγων καὶ δίκλιτων ναῶν καὶ τινίζεται ἀκόμα μιά φορὰ ἡ στενὴ τυπολογικὴ καὶ μορφολογικὴ τους ὁμοιότητα. Παρατρεῖ ἀκόμα ὁ συγγρ. ὅτι ὅπου συνήθως ὑπάρχουν δίκωγοι ναοὶ ὑπάρχουν πάντα καὶ δίκλιτοι, ἐνῶ κατὰ τρόπο περιεργὸ δὲν παρατρεῖται τὸ ἀντίθετο.

Στὸ VI Μέρος (σσ. 427-473), ποῦ τὸ ἀποτελοῦν δύο κεφάλαια, ἐξετάζονται: στὸ I κεφ. οἱ νεκρικοὶ χριστιανικοὶ ναοὶ καὶ στὸ κεφ. II οἱ δίκωγοι ταφικοὶ χώροι. Ἀπὸ τὴ μέχρι τώρα ἐρευνά του ὁ συγγρ. θὰ μπορούσε νὰ καταλήξει στὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ δίκωγοι ναοὶ εἶναι ἀπλῶς διμάρτυροι, ἄπουη ποῦ τὴ δέχονται κι ἄλλοι ἐρευνητές. Ὅμως τὸν ἀπασχολοῦν τρία ἐρωτηματικά: α) πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ ἡ ὑπαρξὴ τῶν δικόγων ναῶν στὰ νησιά τῆς Μεσογείου καὶ κοντὰ σὲ σπουδαία λιμάνια; Μήπως μποροῦν νὰ σχετιστοῦν μὲ τοὺς ναυτικούς καὶ τὴ ζωὴ τους; β) πῶς μπορεῖ νὰ ἐξηγηθεῖ τὸ γεγονός ὅτι οἱ περισσότεροι ἀπὸ τοὺς ναοὺς τῆς ἐνδοχώρας βρίσκονται κοντὰ σὲ ὄχθες ποταμῶν, λιμνῶν, πηγῆς ἢ λιμναῖα νησιά, γ) γιατί ἓνα μεγάλο ποσοστὸ ἀπὸ τοὺς δικόγγχεσ ναοὺς εἶναι νεκροταφειακοὶ ἢ νεκρολατρικοὶ; Στὰ ἐρωτήματα αὐτὰ προστίθεται καὶ ἡ δυσκολία τῆς ὑπαρξῆς δύο ἁγίων τραπέζων στὸν ἴδιο ναό, πράγμα ποῦ ρητὰ ἀπαγορευόταν κατὰ τοὺς ἐξὶ πρώτους αἰῶνες τοῦ χριστιανισμοῦ σ' Ἀνατολὴ καὶ Δύση. Ὁ νεκρολατρικὸς ναὸς ἔχει διαφορετικὸ προορισμὸ ἀπὸ τὸν ἐνοριακό. Ὑπάρχει ἤδη ἀπὸ τοὺς πρώτους χριστιανικοὺς αἰῶνες καὶ δὲν πρέπει νὰ συγχέεται μὲ τοὺς ἐνοριακοὺς ἢ τὰ καθολικὰ μόνον, ὅπου γίνονται καὶ μεμονωμένες ταφῆς σημαντικῶν προσώπων. Σὲ μερικὲς περιπτώσεις ὁ νεκρικός ναὸς βρίσκεται κάτω ἀπὸ τὸν κύριο ναό ἢ παραπλευρῶς. Μερικὲς φορὲς οἱ ἐνοριακοὶ μποροῦν νὰ μετατραποῦν σὲ νεκρικοὺς ἢ ἀντίστροφα. Τέλος οἱ νεκρικοὶ ναοὶ μπορεῖ καὶ νὰ εἶναι χωρὶς ἀνίδα ἱεροῦ μιά καὶ δὲν ἔχουν ἅγια τράπεζα.

Στὸ II κεφ. γίνεται λόγος γιὰ τοὺς δικόγγχεσ ταφικοὺς χώρους σὲ μιά προσπάθεια νὰ ἀναζητηθεῖ ἡ καιαγωγή τῶν δύο κογγχῶν τῶν μνημείων ποῦ ἐξέτασε. Ἡ ἀπάντηση ποῦ δίνει στὸ ἐρώτημα ἔχει δύο σκέλη: α) ὡς πρότυπο τοῦ δικόγγχου νεκρικοῦ πρέπει νὰ χρησίμευσαν δίκωγοι ταφικοὶ χώροι τῆς παλαιοχριστιανικῆς ἐποχῆς, καὶ β) ἡ κατάργηση τῆς μεσαίας κόγγχης δὲν σήμαινε ἀπαραίτητα καὶ τὴν κατάργηση τῶν παλιῶν μικρῶν κογγχῶν ποῦ χρησιμοποιοῦνται ἀνεξάρτητα σὲ πολλὲς περιπτώσεις. Μετὰ ἀπὸ τὴν ἐξέταση τῶν δικόγγχων ταφικῶν χώρων ἀνακεφαλαιώνοντας σημειώνει, πῶς ὁ νεκρικός χαρακτήρας ὀριμένων δικόγγχων ἐξημενεῖ ἀπόλυτα τὰ ἐρωτήματα τῆς σ. 427 καὶ μάλιστα τὰ I καὶ III.

Τέλος όσον άφορά τήν ειδική γεωγραφική εξάπλωση τών δίκωχων δίνεται ή άπάντηση ότι ό τύπος υιοθετήθηκε μόνο άπό τή λεγόμενη «Σχολή τής Άνατολής» τής παλαιοχριστιανικής και βυζαντινής τέχνης. Όσον άφορά δέ τήν καταγωγή τών διδωμων άψίδων τήν άνάγει σέ παλαιοχριστιανικά ταφικά και σέ πιό παλιά παγανιστικά ρωμαϊκά κτήρια.

Στό VII Μέρος (σσ. 477-480) έκθέτει ό συγγρ. τά συμπεράσματα τής έρευνας του, τά όποια είναι: α) ό δίκωχος, όπως και ό δικλιτος ναός πρέπει να γεννήθηκαν στή Μ. Άσία κάτω άπό ισχυρές έλληνιστικές και ρωμαϊκές επιδράσεις, β) οι λόγοι τής δημιουργίας του είναι κυρίως λατρευτικοί και σέ σπάνιες περιπτώσεις είναι κατασκευαστικοί-κτηριολογικοί. Στή συνέχεια κάνει άνακεφαλαίωση τών όσων μέχρι τώρα έξέθεσε. Έτσι τό 17% τών δίκωχων του corpus, ήτοι 22 ναοί είναι άφιερωμένοι σέ ζεύγος άγιών. Μερικοί είναι προορισμένοι για όμόστυγη λειτουργία δύο δογμάτων. Άλλοι δίκωχοι προέρχονται άπό μετασκευή μονόκωχων ναών. Και τέλος πολλοί δίκωχοι ήταν νεκρικοί ή νεκρολατρικοί. Τελειώνει δέ με μιá έλπίδα-εύχή, πώς ή περαιτέρω έρευνα θα ένισχύσει περισσότερο τή θέση τής διατριβής του.

Στό τέλος του βιβλίου (σσ. 483-513) ύπάρχει πλούσια βιβλιογραφία και άναλυτικό έπρετήριο (σσ. 515-540) πού εκδολώνουν πολύ τό μελετητή. Χρήσιμη είναι και ή σύντομη περίληψη στό γαλλικά (σσ. 543-547) για τούς μη γνωρίζοντες ελληνικά.

Η μελέτη του Γ. Δημητροκάλλη έχει δουλευτεί με πολύ ζήλο και άυταπάρνηση, θά έλεγα, μιá και, όπως φαίνεται άπό τά γραφόμενά του, πολλά μνημεία, ίδίως του έλλαδικού χώρου, πού παραθέτει στό corpus τά έπισκέφθηκε και τά μέτρησε ξανά. Η έπιθυμία του δέ να βοηθήσει και τό μελετητή στήν έρευνά του τόν κάνει να μήν άρκεϊται σέ ένα σχέδιο του μνημείου, αλλά να δίνει πολλές άπεικονίσεις του. Τό ίδιο συμβαίνει και με τό κείμενο. Έμπλουτίζεται με χωρία άυτοΰσια παρμένα άπό τις διάφορες έργασίες πού χρησιμοποιεί. Τοΰτο είναι δίκωπο μαχαίρι, γιατί στό τέλος, έχω τή γνώμη, πώς άποβαίνει σέ βάρος του συνθετικού χαρακτήρα του βιβλίου.

Ύστερα άπό τήν έκτενή μάλλον παρουσίαση του βιβλίου του Γ. Δημητροκάλλη θά μπορούσαμε να σταθοΰμε σέ μερικά μόνο σημεία. Πρέπει μάλλον να συμπληρωθεί ή σχετική με τούς δίκωχους τής νότιας Ίταλίας βιβλιογραφία. Έτσι τά μνημεία τής περιοχής αΰτης πού περιλαμβάνονται στό corpus άπό ένα (S. Procopio di Fasano) θά γίνουν πάνω άπό δεκαπέντε. Για τή βιβλιογραφία και τά μνημεία βλ. R. C a r r a r a, R.A.C. 3-4, 1979, 387-388). Στήν περιοχή Μονοπολί (Bari) ένα ποσοστό 50% τών λαξευμένων στους βράχους εκκλησιών είναι δίκωχοι. (Βλ. N. L a v e r m i c c e a, Gli Insiediamenti rupestri del territorio di Monopoli (Corpus degli insediamenti medievali della Puglia, della Lucania e della Calabria, 1, Bari 1977). Στά μνημεία τής Βουλγαρίας πρέπει να προστεθεί ή λαξευτή εκκλησία τής Άγ. Μαρίας κοντά στή Viktorova Laka πού δημοσιεύτηκε τό 1977 (βλ. A. Novak, La chapelle rupestre Sainte Marine près de Viktorova Laka, Byz Slav. 38, 1977, 185-206), πού δέν ήταν δυνατό να τή γνωρίζει ό Δ. Με τό ίδιο πνεΰμα πρέπει να προστεθεί και ό βυζαντινός ναός του Άγ. Νικολάου (13ος αι.) κοντά στο χωριό Μεσοπόταμο τής Β. Ήπειρου, πού πρωτοδημοσίευσε ό Φρ. Βερσάκης (Βυζαντινός ναός έν Δελβίνω, ΑΔ 1, 1915, 28-44) χωρίς να καταλάβει, πώς ή σημερινή ανατολική πλευρά προέρχεται άπό μεταγενέστερη έπισκευή. Άποκατάσταση του μνημείου έδωσε ό Α. Meksi (Arkitura e kishës së Mesopotamit, Monumentet, 3, 1972, 47-94). Οι έλάχιστες αΰτές προσθήκες και οι τυχόν άλλες μικρότερης σημασίας πού θα μπορούσαν να γίνουν δέν μειώνουν καθόλου τήν άξία τής πολύ άξιόλογης και πλούσιας σέ υλικό έργασίας του Γ. Δ. Είναι ή πρώτη έργασία πού καταπιάστηκε με τό πρόβλημα τών δίκωχων ναών και παρά τις έλάχιστες μικροατέλειες άποτελεί σπουδαία συνεισφορά στή μελέτη του προβλήματος τών ναών τής κατηγορίας αΰτης. Μπορεί ίσως να ύπάρξουν διαφωνίες ως πρός τις άπόψεις

του συγγραφέα, όμως ή σύνθεση, ή διάρθρωση, τό κριτικό πνεύμα, ή άκριβόλογη και σαφής διατύπωση είναι προσόντα τά όποία άξιολογούν τήν έργασία του Γ. Α. και τά όποία τήν κατατάσσουν άνάμεσα στά λιό σοβαρά έργα πού άσχολούνται μέ τό πρόβλημα τών δίκωγων ναών.

Γ. ΓΟΙΝΑΡΗΣ

Ἄ θ α ν ά σ ι ο ς Ε. Κ α ρ α θ α ν ά σ η ς, Οί Ἑλληνας λόγιοι στη Βλαχία (1670-1714). Συμβολή στη μελέτη τής ελληνικής πνευματικής κίνησης στις παραδουνάβιες ήγεμονίες κατά τήν προφανρωτική περίοδο, έκδ. ΙΜΧΑ, Θεσσαλονίκη 1982, σσ. 279.

Πολύ δικαιολογημένα οί παραδουνάβιες ήγεμονίες αποτέλεσαν σ' όλην τήν περίοδο τής τουρκοκρατίας μιάν άπό τίς πολυάριθμες έκείνες έοτίες, όπου ό καταδικώμενος Ἑλληνισμός βρήκε καταφυγή και άνέπτυξε στη συνέχεια τίς δυνάμεις του. Για ένα λόγο παράπαν οί παραδουνάβιες ήγεμονίες έχουν μιάν ιδιαιτερότητα προκειμένου για τήν πολιτική και πνευματική μας ιστορία, άφού συνδέθηκαν άμεσα μέ τούς Φαναριώτες τής Κωνσταντινούπολης. Είναι, άλλωστε, πολύ χαρακτηριστικό τό κλασικό βιβλίο του Ν. Iorga, *Byzance après Byzance*, όπου, ώς γνωστόν, γίνεται λόγος για τίς ποικίλες δραστηριότητες αυτού του Μεταβυζαντινού (και Νεοελληνικού άργότερα) κόσμου ο τίς ρουμανικές χώρες. Ἐναν άπό τούς δρόμους πού άνοιξε στό βιβλίο του αυτό έρευνά τό κρινώμενο έδώ βιβλίο του κ. Ἄθ. Καραθανάση πού άναφέρειται συγκεκριμένα στην παρουσία του ελληνικού στοιχείου στη Βλαχία κατά τήν άμεση προφανρωτική περίοδο (1676-1714). Μέ τό βιβλίο αυτό ό σ. προσπάθησε νά άνηγνύσει τίς αίτίες, τούς τρόπους, τίς διεργασίες, αλλά και τά άποτελέσματα όλων αυτών τών δραστηριοτήτων τής ελληνικής λογιοσύνης στη Βλαχία και όπως αυτά έμφανίστηκαν στην ελληνική (κύρια) και στη ρουμανική γραμματεία. Ἐχουμε δηλ. νά κάνουμε έδώ μέ μιá σειρά προβλημάτων πού συγκεντρώνονται γύρω άπό τά πολιτιστικά φαινόμενα άπότοκα τών εξελίξεων πού φέρνει ή παρουσία τών Ἑλλήνων στις ήγεμονίες σέ μιá περίοδο όπου ό Ἑλληνισμός άφυπνίζεται και προσπαθεί νά συνδυάσει τή χριστιανική Ἐνατολή μέ τά προοδευτικά μηνύματα πού έρχονται άπό τήν άναγεννημένη Εύρώπη.

Στό πρώτο κεφάλαιο του βιβλίου του (Ἡ Προετοιμασία, σσ. 23-28) ό κ. Καραθανάσης έρευνά τούς φορεΐς πού έδημιούργησαν τήν προφανρωτική αυτή περίοδο και πού είναι τό Βυζάντιο, ή Ὁρθοδοξία και φυσικά οί λόγιοι, οί κληρικοί και οί έμποροι—πρόσωπα δηλ. πού διέδωσαν τήν ελληνική γλώσσα και παιδεία: άπό τήν άλλη μεριά είναι, βέβαια, όρισμένοι έντόπιοι ήγεμόνες πού έβοήθησαν καθετί ελληνικό και όρθόδοξο, άφού πιστεύουν ότι είναι οί συνεχιστές τών Βυζαντινών αυτοκρατόρων και έπομένως όφείλουν νά υποστηρίξουν τό ελληνοχριστιανικό πνεύμα. Ἐνας άλλος καθοριστικός έπίσης παράγοντας για τή δημιουργία του κλίματος αυτού ήταν ό ρόλος πού διαδραμάτισε στις εξελίξεις αυτές ό σοφός Φαναριώτης άξιωματοΰχος Ἰωάννης Καρυοφύλλης στην περίοδο 1650-1690 (βλ. τό Β' κεφ. Ἡ Συμβολή τοϋ Ἰωάννη Καρυοφύλλη και τοϋ κ. κ. ο. τ. ο. υ. σ. σ. 29-60). Ὁ Καρυοφύλλης είχε ένα ρόλο σ' όλες αυτές τίς εξελίξεις όχι μόνο στόν πολιτικό τομέα αλλά και στόν πολιτιστικό, τόν όποιο όμολογουμένως έπηρεάσε θεμελιωκά. Είναι ό λόγιος πού μέ τό σύστημά του και τίς ιδέες του συνεδύασε δυναμικά τήν ελληνική Ἐνατολή και τή φωτισμένη Εύρώπη, όπως λίγες δεκαετίες άργότερα είχαν όραματιστεί ό Πατριάρχης Κύριλλος Λούκαρης και ό Θεόφιλος Κορυδαλλέας. Ἐνα μεγάλο μέρος τής διδασκαλίας του διοχετεύτηκε στη Βλαχία κι έγινε όφορμή για παράπέρα εξέλι-